

Emlékeztörténet Keleten: Magyarország 1945-2004

OTKA/NKFI PD 115736 sz. kutatási projekt, 2016-2019

Kutatási zárójelentés

Készítette: Zombory Máté

A kutatás célkitűzése a társadalmi konfliktusként, és nem ismeretelméleti problémaként felfogott emlékezetpolitikai viták szociológiai magyarázata volt. A kutatás során alkalmazott megközelítés két szempontból volt újszerű. Egyrészt, a hazai emlékezetkutatásban eddig nem alkalmazott transznacionális nézőpont lehetővé tette az egymástól elkülönülten, de párhuzamosan zajló társadalmi viták egységes kezelését. Magyarország, illetve a posztkommunista térség esetében ez elsősorban a kontinentális nézőpontot jelentette, konkrétan annak a mélyreható geopolitikai és kulturális átalakulásnak a figyelembe vételét, amivel a hidegháború vége és az Európai Unió bővítése járt.

A másik sajátossága az volt a kutatásnak, hogy történeti-szociológiai kritikát kívánt gyakorolni az emlékezetpolitikán. Az emlékezetpolitika szokványos kritikája a történelem és az emlékezet normatív megkülönböztetésén alapul. Ez a kritika a történettudományi szaktudás alapján mutatja ki, hogy az adott emlékezetpolitikai fellépés mennyiben ad hamis, illetve valós képet a múltról. Tehát az emlékezetpolitika problematikájában az emlékezetre fókuszál, és azzal a tudományos történeti tudás igazságát szegezi szembe. A probléma ezzel a kritikai megközelítéssel kettős. Egyrészt a nemzeti keretek között maradva partikuláris marad, hiszen képtelen számításba venni az emlékezetpolitikai viták transznacionális meghatározottságát. Vagyis azt, hogy a nemzeti viták egyazon mintázattal és dinamikával jellemezhetők (az áldozati versengéssel), ezért kialakulásuk és lefolyásuk nem magyarázható kizárólag az adott társadalom múltjával kapcsolatos tudás alapján, illetve a szóban forgó mintázat és dinamika nem csak nemzeti kontextusban figyelhető meg. Másrészt a *public history* problematikája miatt a szakértői állásfoglalások az emlékezetpolitikai vitákban ideologikusként, azaz valamelyik „oldal” érdekében tett, burkolt cselekvésként lepleződnek le a „másik” oldal szemében. E történettudományos kritika azért rendkívül korlátozott, mert az emlékezeti konfliktusokban a történeti hitelesség tudományos kritériumaival a megélt tapasztalt hitelessége verseng, azaz a tudós tudása megkérdőjeleződik a tanú tapasztalata nevében.

A kutatás ehelyett a történeti hitelesség normáinak történeti vizsgálatát igyekezett elvégezni. Nem arra vállalkozott, hogy megállapítsa, a vita mely álláspontja mennyire felel meg a történeti igazságnak, és ezzel pártját fogja az egyik „oldalnak” a másik „oldallal” szemben. Ehelyett azt a kontextust, társadalmi teret tette kritika tárgyává, amelyben a vita kialakul, és amelyben annak lefolyását a társadalmi cselekvés meghatározott normái, szereplői és gyakorlatai határozzák meg. Egyszóval azt a társadalmi folyamatot vizsgálta, amely révén az „oldalak” kialakulnak és konfliktusba kerülnek. E történeti-szociológiai kritika, melynek középpontjában jelen kutatás esetében az áldozati versengés jelensége állt, az emlékezetpolitika fogalmában a politikára helyezi a hangsúlyt, és annak történeti átalakulását elemzi. Azt a folyamatot, amely során az 1970-es évektől a jövőorientált, szükségszerűen kollektív áldozattal járó társadalomalakításként felfogott politika átadta a helyét a múltközpontú, az értelmetlenül szenvedő egyéni áldozatok elismeréseként felfogott (emlékezet-

identitás-, elismerés-)politikának. A kutatás mindezt empirikusan a háború utáni magyar emlékeztörténeten vizsgálta, különös tekintettel három időszakra: az 1940-es évek második felére, a hosszú hatvanas évekre, és az 1980-as – 1990-es évekre.

A kutatás feltárta, hogy az emlékezetpolitikai áldozati versengés szociológiai értelemben státuszversengés, amely presztízsforrássá alakítja a szenvedés reprezentációját. A társadalomkritika arra a „buborékhatásra” vonatkozott, amely során a versengő áldozati elismerési igénybejelentések és a történelemhamisítás kölcsönös vádjai révén a felek eltávolodnak a történelmi tapasztalatok közvetítésének lehetőségétől. Más szóval arra a reflexív modernizációs deficitre, amely révén a politika egyre inkább eltávolodik a társadalmi érdekektől. Ahogy a holokauszt és a kommunizmus európai szintű emlékezeti versengését elemző tanulmány kimutatta: az Európa identitásalkotó emlékezeti eseményeiről zajló vita valójában a történelmi hitelesség, azaz a legitim képviselet elveinek kérdései körül zajlott. A kutatás részeként publikált monográfia Terror Házáról és a „német múltról” szóló fejezetei ebből a tágabb kontextusból indulnak ki, amikor azt elemzik, hogy Magyarország beágyazódása az európai emlékezetpolitikai térbe hogyan került kölcsönhatásba a belső folyamatokkal, és hogy ez a kölcsönhatás milyen következményekkel járt.

A kutatás a munkatervnek megfelelően zajlott.

A projekt első évében a tervezett munkacélokhoz megfelelően egyrészt a kutatás elméleti keretének kialakítására került sor, különös tekintettel a "moral history", a "history of sensibilities" és a "moral economies" megközelítések szakirodalmi feldolgozására. Az elméleti munka lényeges része volt a posztmodern kulturálistauma-elmélet kritikája, hiszen ez a sajátos interdiszciplináris iskola a tudományos életben reprodukálja és ezáltal hitelesíti a kutatás során kritikailag vizsgált társadalmi mezőt. Az empirikus elemzés a második világháború utáni időszak múltdiskurzusainak feltárására irányult, elsősorban a sajtó elemzése és levéltári kutatás révén. Az elemzés középpontjában a történelmi katasztrófa fogalma állt, és azon intézményes normák és gyakorlatok, amelyekkel a korabeli szereplők szembe kívántak nézni azzal: a tág értelemben vett demokráciavita, a népbíróságok működése és megítélése, a publikált memoárok, a könyvkiadás, Lévai Jenő tevékenysége, végül a Budapesti Nemzeti Bizottság Náci és Nyilas Rémtetteket Kivizsgáló Bizottságának működése. A kutatás eredményeit bemutattam 2 hazai és 2 nemzetközi konferencián (a tervezett 2 (ebből egy nemzetközi) helyett) és 2 tudományos folyóirat-publikációban (1 helyett). Az első évre tervezett workshopra 2017. febr. 23-án került sor.

A munkatervnek megfelelően a projekt második évében az államszocializmussal, kiemelten a „hosszú hatvanas évekkel” (kb. 1956-1975) foglalkoztam. Egyrészt elméleti szempontból vizsgáltam a hidegháború emlékeztörténetben betöltött szerepét, másrészt a Magyar Népköztársaság részvételét a háborús bűnperek "második hullámában". Vizsgáltam a filmművészet múlttal szembesítő szerepét, illetve az antifasiszta humanizmust mint morális univerzalizmust Fábri Zoltán munkásságán. Egyúttal sajtóadatbázis kialakításába fogtam, és jelentős mennyiségű, 1958 és 1970 közötti sajtóanyagot néztem át és dolgoztam fel. A kutatás második szakasza ezáltal szervesen kapcsolódott az elsőben felvetett problémákhoz, elsősorban a háborús bűnperek és Lévai Jenő szerepének vizsgálatán, illetve a korlátozott nyilvánosság elemzésén keresztül. Fontos hozadéka volt e kutatási szakasznak, hogy feltárta a második világháború emlékezetének és morális jelentőségének antifasiszta diskurzusát. Összességében a projekt 2. évében a tervezett 3-4 esetelemzésből 3 elkészült, 1 megírása megkezdődött. A tervezett 2 helyett 3 tanulmányt publikáltam, ezek közül 1 a

tervnek megfelelően nemzetközi. A vállalt 3 konferencia paper (melyből 1 nemzetközi) helyett 5 készült el, ebből 3 nemzetközi.

A harmadik projektévben a munkatervnek megfelelően az 1980-as – 90-es éveket vizsgáltam. Ebben az időszakban zajlott az a mélyreható folyamat, amelynek részeként Magyarország integrálódott a nemzetközi emlékezetpolitikai térbe, és annak végpontjaként részévé vált az Európai Uniónak. A hidegháborút követő politikai kontextusban ugyanis a volt Nyugat felkarolta az 1970-es években elsősorban az Egyesült Államokban kialakult, dekontextualizált kozmopolita holokauszt-emlékezetet, és kohéziós politikájának alapjává, „alapító mítoszává”, ezáltal pedig a csatlakozási feltételek „puha kritériumává” tette. A csatlakozni kívánó országok, így Magyarország is, azzal az elvárással szembesült, hogy demokratikus érettségét a kozmopolita holokausztemlékezet kultiválásával, vagy legalábbis annak felmutatásával is bizonyítania kell. Ebben a helyzetben az államszocialista időszak sajátos emlékezeti konstrukciója, amely azt a kommunizmussal, emezt pedig kizárólag a terrorral és a bűnnel azonosítja, „keleti” sajátosságként jelenhetett meg, ami megkülönbözteti a (leendő) új tagokat a régiektől. Ugyanakkor az is láthatóvá vált ebben a perspektívában, hogy a kommunizmus e sajátos reprezentációja a kozmopolita-univerzalista, ám európai alapító mítosszá vált holokausztemlékezet reprezentációs normáinak elsajátítása révén született meg. A kutatás többek között a térségi, kommunizmust bemutató emlékmúzeumok transznacionális elemzésével vizsgálta ezt a kérdést. Ebben a szakaszban elsősorban az áldozati versengés történeti kialakulásával és elméleti megragadásának lehetőségével foglalkoztam. Ezen kívül véglegesítettem a kutatás elméleti keretét (a traumatársadalom fogalma révén). Összességében a projekt utolsó évében a vállalt 2-3 esetelemzésből elkészült 3:

- Mimetikus áldozati versengés: Auschwitz vs. Gulag – bemutattam az MSZT konferencián
- Trauma society. On social conflict in late modernity, Helsinki, ESA konferencia
- szerzőtársakkal: Behr et. al.: The Black Book of Communism and the Criminalization of Communism after the Cold War: a pan-European perspective, konferencia Londonban

A munkatervben vállalt monográfia kézírata elkészült, amelyet a projektben felhalmozódott többletforrásból az OTKA hozzájárulásával publikáltam is. Ezen kívül a kutatás eredményeit 1 hazai konferencián (MSZT éves gyűlés), egy hazai műhelykonferencián és 5 nemzetközi konferencián ismerttettem.

A kutatás elsődleges eredményei között említendő, hogy feltárta az 1945 és 2004 közötti magyar emlékeztörténetet, különös tekintettel annak főbb fordulópontjaira. A transznacionális és történeti kritikai megközelítés láthatóvá tette, hogy miképpen alakult ki az a tág társadalmi mező, amelyben a nemzeti emlékezeti konfliktusok kialakulnak és meghatározott módon lezajlanak. A kutatás rámutatott, hogy a főáramú emlékezetkutatás szintén e mezőben intézményesült egy olyan időszakban, amelyet a hidegháborús episztemológia és státuszversengés határozott meg. Ezáltal a kutatás kettős korrekciót hajtott végre a főáramú emlékeztörténeti irányzaton, elvetve annak nyugatközpontú és teleologikus jellegét. Előbbi azt jelentette, hogy a morális univerzalizmus fogalmát, amelyet a kutatások a holokauszt emlékezetével kapcsolatban írtak le és csak azzal kapcsolatban vizsgáltak, plurális fogalomként kezelte, megengedve egyéb morális univerzalizmusok történeti létezését. Ez utóbbiak közül az antifasiszta humanizmussal foglalkoztam empirikusan. A teleologikus megközelítés elvetése azt jelentette, hogy a kutatás nem tekintette a holokauszt-

emlékezeti kánon mai formáját a történeti fejlődés egyetlen lehetséges kimenetelének. Ezáltal pedig az azt megelőző történeti időszakot (1940-es – 1960-as évek) nem „hallgatásként” vagy a ma ismert holokausztemlékezet valamilyen egyéb hiányaként értelmezte, hanem eltérő beszédmódként. Az ezáltal feltárt kutatásterületen a projekt a történeti katasztrófa eszméjével kapcsolatos tudatosságot és társadalmi gyakorlatokat elemezte a koalíciós időszakban.

Lényeges hozadéka a kutatásnak, hogy a politikát képviselési problémaként meghatározva tekintette azon mélyreható állami-intézményes átalakulás jelentőségét, amely Bauman szavaival „cseppfolyós modernitáshoz” vezetett, és az elismeréspolitikára alapú emlékezetpolitikát azzal összefüggésben vizsgálta. E történeti változás azzal járt, hogy a politikai képviselés legitimitásválságát átalakultak: a csoportérdekek vertikális és intézményes, elsősorban is a klasszikus politikai tömegpártok által közvetített politikai képviselése rovására jelentősen megnőtt a „közvetlen képviselés” eszméjének a szerepe a politikában. Mindez azt is jelenti, hogy a horizontális, azaz a képviseltek helyett a politikai versenytársakat figyelembe vevő szimbolikus képviselés társadalmi szerepe megnőtt, és a politikai képviselés legitimitásválságában jelentős elmozdulás tapasztalható a sokféle és partikuláris csoportérdekeket feltételező népképviseléssel az egyéni áldozatok összességének közvetlen képviselése felé. Utóbbi elsősorban azt jelenti, hogy az áldozatok nevében fellépő politikában a képviselt csoport határainak megvonását végző szimbolikus aktusok előfeltételezik az érdekek képviselését. Mivel a csoportokat minduntalan meg kell jeleníteni a szimbolikus politika emlékezeti és egyéb gesztusaival, a politikai versengés az áldozati csoportok közötti emlékezeti versengés formáját ölti. Ennek során a felek kölcsönösen történelemhamisítással vádolják egymást, az áldozati versengés társadalmi dinamikája tehát végeredményben destabilizálja a múlthoz fűződő viszonyt.

A kutatás eredményeinek közzététele

A) A kutatás részeként megszervezett tudományos rendezvények

2017. febr. 23. „A katasztrófa után” c. műhelykonferencia a Pécsi Irodalomtudományi doktori Iskolaiban (<http://www.jelenkor.net/hirek/765/a-katasztrofa-utan>)

2018. márc. 2. „WW2 War Crimes Trials – the second wave (1958-1970)” c. nemzetközi workshop az MTA TK-ban, <https://szociologia.tk.mta.hu/esemeny/2018/02/world-war-2-crimes-on-trial-the-second-wave-1958-1970>

2018. márc. 13. „A történelem terhe és az 1960-as évek” c. műhelykonferencia az MTA TK-ban, <https://szociologia.tk.mta.hu/esemeny/2018/02/a-tortenelem-terhe-es-az-1960-as-evек-muhelykonferencia>

2018. okt. 18. "Áldozatiság és politikai képviselés" c. panel az MSZT éves konferenciáján, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, október 18-20

B) A kutatáshoz kapcsolódó konferencia-előadások

1. Söhner, Jasmin ; Zombory, Máté Accusing Hans Globke during the Cold War: From historical truth to criminal justice? (2019) Paper presented at the conference „Making Justice Visible: The Mediatization of the World War II War Crimes Trials” 2019-09-25 [Vilnius, Litvánia]
2. Zombory, Máté Antifascist Memories of WWII: Challenging a myth of silence (2019) Paper presented at the Third Annual Memory Studies Association Conference 2019-06-26 [Madrid]
3. Zombory, Máté The Cold War Divide and the Second Wave of Criminalization (2018) Paper presented at the conference "Criminalising Violent Pasts: Multiple Roots and Forgotten Pathways (1950s-2010s)", London South Bank University, United Kingdom, November 15-16, 2018,
4. Zombory, Máté Cold War and Memory (2018) Paper presented at the conference "Identities in Conflict, Conflict in Identities", Brno, Czech Republic, October 18-20, 2018,
5. Zombory, Máté Mimetikus áldozati versengés: Gulag vs. Auschwitz (2018) Előadás az Átrendeződő értékek c., Magyar Szociológiai Társaság éves vándorgyűlésén, Szeged, 2018. október 18-20,
6. Zombory, Máté Moral Universalism in the East: Holocaust and memory in Zoltán Fábri's film Late Season (1967) (2018) Paper presented at the conference "Remembering Across the Iron Curtain. The Emergence of Holocaust Memory in the Cold War Era", York, United Kingdom, September 2-4, 2018,
7. Zombory, Máté Trauma society. On social conflict in late modernity (2018) Paper presented at the conference "The Challenge of a Global Sociological Imagination", ESA RN15, University of Helsinki, 19-20 April 2018,
8. Zombory, Máté A háborús bűnperek "második hulláma" (2018) Konferencia-előadás, "A történelem terhe és az 1960-as évek" c. műhelykonferencián, MTA TK, 2018. március 13.
9. Zombory, Máté Arrow Cross Atrocities on Trial: the public trajectory of a key witness in Budapest (1945-1949) (2017) Paper presented at the conference "ACTS OF JUSTICE, PUBLIC EVENTS: WORLD WAR II CRIMINALS ON TRIAL", CEFRES, Prague, 12-14 October 2017, Megjelenés: Csehország,
10. Zombory, Máté Az elűzetések emlékeztörténete (2017) Előadás az "Elhurcolva" - Kényszermunka, deportálás és ezek formái a középnyugat-magyarországi régióban, 1944/1945 c. konferencián, Budapest, Humán Tudományok Háza, 2017. május 26., Megjelenés: Magyarország,
11. Zombory, Máté Democracy and Populism: The Constitution of the Political Community in Early Post-War Hungary (2017) Paper presented at the conference 'Populism in Central and Eastern Europe in the 20th Century', EHESS Paris, 11-12 May 2017, Megjelenés: Franciaország,
12. Zombory, Máté Publikáció es politika: A Müller Károly Könyvkiadó és -terjesztő Vállalat (1943–1947) (2017) Előadás A katasztrófa után c. konferencián. Pécs, PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2017. február 23., Megjelenés: Magyarország

C) A kutatás eredményeinek közzélése tudományos publikációkban

Könyv:

Zombory Máté: *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*, Budapest, Kijárat, 2019. ISBN: 9786155160714

Folyóiratcikk:

Zombory, Máté Cold War Status Competition and the Second Wave of War Crimes Trials JOURNAL OF COLD WAR STUDIES (közlésre benyújtva)

Valentin Behr, Muriel Blaive, Anemona Constantin, Laure Neumayer and Máté Zombory: Anti-Communist Consensus: The Black Book of Communism in Pan-European Perspective REVUE D'ÉTUDES COMPARATIVES D'EST-OUEST (közlésre benyújtva)

Zombory, Máté: The Anti-Communist Moment: competitive victimhood in European politics REVUE D'ÉTUDES COMPARATIVES D'EST-OUEST (közlésre benyújtva)

Zombory, Máté: Democracy and Populism: The Constitution of the Political Community in Early Post-War Hungary CONNEXE. LES ESPACES POSTCOMMUNISTES EN QUESTION(S) 4 pp. 37-55. , (2019)

Zombory, Máté Hidegháborús státuszversengés: A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma MÚLTUNK - POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT LXIV : 2 pp. 14-54. , 41 p. (2019)

Zombory Máté: A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948) MÚLTUNK - POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT LXIII : 2 pp. 197-236. , 40 p. (2018)

Zombory Máté: The birth of the memory of Communism: memorial museums in Europe NATIONALITIES PAPERS 45 : 6 pp. 1028-1046. , 19 p. (2017)

Zombory, Máté A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése : A kulturális traumaelmélet kudarca SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 27 : 2 pp. 23-40. , 18 p. (2017)

Zombory, Máté Democracy and Violence: Political Justice in Post-War Hungary LONDON JOURNAL OF CRITICAL THOUGHT 1 : 2 pp. 154-165. , 12 p. (2017)

Könyvfejezet:

Zombory, Máté Moral Universalism in the East: antifascist humanism and the memory of the Holocaust in Zoltán Fábri's film Late Season (1967) de Gruyter (közlésre benyújtva)

Jasmin Söhner, Máté Zombory: Accusing Hans Globke. Non-State Actors Profiting from the Cold War (közlésre benyújtva)

Zombory Máté: Visualizing revisionism: Europeanized anticommunism at the House of Terror Museum in Budapest In: Stephen Norris (ed.), *Museums of Communism: New Memory Sites in Central and Eastern Europe*, Indiana University Press (megjelenés alatt/közlésre elfogadva)

Zombory Máté: Conceptions of the catastrophe: Discourses on the past before the rise of Holocaust memory In: Hana, Kubátová; Jan, Lániček (szerk.) *Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe during the Holocaust : History and Memory* Abingdon, Egyesült Királyság / Anglia, New York, Amerikai Egyesült Államok : Routledge, (2018) pp. 176-198. , 23 p.

Szerkesztés:

Scheibner Tamás (Szerkesztő), Zombory Máté (Szerkesztő): Holokauszt és államszocializmus. A *MÚLTUNK - POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT* LXIV: 2. tematikus különszáma pp. 4-135. , 132 p. (2019)

Zombory, Máté (Szerkesztő): Beyond recognition: crises of political representation. *INTERSECTIONS. EAST EUROPEAN JOURNAL OF SOCIETY AND POLITICS* (folyamatban)

D) A kutatás eredményeinek ismeretterjesztő közzététele, művészeti hasznosulása

Fábri Zoltán *Utószezon* c. filmjéről (2017) ANNO Filmklub – A II. világháború, 2017. március 8., Budapest, Politikatörténeti Intézet, Megjelenés: Magyarország

Witness Testimony Before the Rise of Holocaust Memory: A publishing house in Hungary during and after WW2 (2018) Séminaire "Savoirs du témoignage", Université Paris-Sorbonne, 25 mars 2018,

Íté! a nép c. előadás a Stúdió K színházban, rendező Simányi Zsuzsanna, bemutató 2018. nov. 16.
<http://www.studiokszinhaz.hu/itel-a-nep/>

Halasi Zoltán „A nép nevében” c. drámája <https://szinhaz.net/2018/12/20/uj-e-drama-halasi-zoltan-a-nep-neveben/>

Interjú a Civil Rádióban az áldozati versengésről, 2019. febr. 16.